

از فرو ریختن باروها تا اندیشه شاهراهها

پیشینه طرح‌های شهری و انگاره‌های شهر تهران از ۱۳۰۹ تا ۱۳۴۵

سیدمحسن حبیبی^۲

استاد دانشکده شهرسازی پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

زهرا اهری^۳

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی

رشد امامی^۴

کلید واژگان: نوپردازی، شهر نوگرا (مدرنیست)، نوپردازی در ایران، تاریخ تهران، معماری و شهرسازی دوره پهلوی

چکیده

معرفی شده است.

مقدمه

در سال ۱۳۱۱ تخریب باروی تهران آغاز شد و تا ۱۳۱۶ باروها و دروازه‌های «دارالخلافة ناصری» کاملاً از میان برداشته شده بود^۵. نخستین اقدامات شهری نوپردازانه در تهران در سال‌های پایانی دهه ۱۳۰۰ نشانه آغاز دورانی تازه در شهرسازی ایران است که در دهه ۴۰ به تصویب نخستین طرح جامع تهران می‌انجامد؛ دورانی که مدرنیته در قالب مدرنیسم و مدرنیزاسیون مهر و نشان خود را بر شهر و انگاره‌های شهرسازی می‌زند. آوردن نو به جای کهنه و گسست از سنت‌های پیشین، نشانی روشن از حضور نظر و اقدام مدرنیستی (نوگرا) در این دوران است.

آشنایی ایرانیان با مفاهیم و دست‌آوردهای مدرنیته و تبلور آن در سطح جامعه و شهر از دوره ناصرالدین‌شاه آغاز شد، اما ویژگی دوره اخیر غلبه نگاهی است که در نبود تحول درونی در سازمان زیست و

با به قدرت رسیدن رضاشاه و تشکیل دولت قاهر مرکزی، دوره‌ای نو از تجددگرایی آغاز شد که چون همیشه در انگاره‌ها و طرح‌های شهرسازی نمود یافت. از آغاز دهه ۱۳۱۰ بر اثر اقدامات اولین دولت پهلوی، تهران از یک شهر سنتی و محصور در میان باروها به شهری مدرن و نوآور تبدیل شد. این مقاله به بررسی تحول انگاره‌ها و طرح‌های شهری تهران از اولین اقدامات نوپردازانه شهری در دولت رضاشاه تا تهیه نخستین طرح جامع تهران (طرح فرمانفرمایان ۱۳۴۵) می‌پردازد. دوره‌ای که در آن همگام با رشد شتابان شهر و متأثر از اندیشه‌های جهانی، شهرسازی نوگرایی ایران شکل گرفت. در این دوره تاریخی، اندیشه‌های برون‌سر و بیگانه در شکل‌گیری انگاره‌های شهرسازی مؤثر بوده، اما اندیشه‌های درون‌سر نیز در تبلور و بومی کردن انگاره‌های نو سهم داشته است. بسیاری از انگاره‌های مطرح در این دوره در طرح‌های شهرسازی دوره‌های بعد، از جمله نخستین طرح جامع تهران، تداوم یافته است. در پایان مقاله، انگاره‌های اصلی مطرح در این دوره و الگوهای غالب شهرسازی و مفاهیم پایه آنها

۱. این مقاله حاصل طرح پژوهشی «بررسی طرح‌های جامع شهر تهران» است مصوب معاونت پژوهشی دانشگاه تهران.

۲. مجری طرح.
smhabibi@ut.ac.ir

۳. همکار اصلی طرح.
z_ahari@sbu.ac.ir

۴. کارشناس ارشد طراحی شهری، همکار طرح و پژوهشگر.

پرسش‌های تحقیق

چه انگاره‌هایی بر شهرسازی ایران از شروع نوگرایی دوره رضاشاه تا اولین طرح جامع فرمانفرمایان حاکم بوده است؟

اندیشه‌های زمینه‌ساز طرح جامع تهران کدام است؟

نتایج عملی طرح‌های شهری از ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۰ چیست؟

تولید بومی و به عبارتی دگرگونی محتوایی، در پی دگرگونی‌های گسترده در شکل جامعه و شهر است. نتیجه این نگاه ظهور انگاره‌های مدرنیستی با قرائتی ایرانی، در طرح‌های شهری است. در طلب شهری نو، در گسست کامل با گذشته، مظاهر شهر مدرن را (به تقلید از شهرهای معاصر غربی) بر پیکره شهر تصور و ترسیم می‌کند و در حومه‌های شهر کهن، محله‌ای بر اساس مفاهیم و الگوهای زندگی مدرن می‌آفریند. بر این اساس شاید بتوان همه طرح‌های این دوره را دارای جوهر مشترکی دانست: تجدد. از این نگاه، در آغاز خیابان‌ها مظهر تجدد بودند، اما در طرح جامع ۱۳۴۵، بزرگراه‌های درون شهری، این نقش را بر عهده گرفتند.

در اینجا با تکیه بر مفاهیم نوآوری (مدرنیته) و نوآوری (مدرنیسم)، انگاره‌ها و طرح‌های شهری تهران را در این دوره تحلیل و بررسی می‌کنیم. مهمترین ضرورت چنین تحقیقی آگاهی یافتن از ریشه‌هایی است که به شهرسازی و شهرهای امروز ایران و به ویژه تهران شکل داده است. دست‌آورد دیگر این روایت تاریخی، همان طور که حال در مورد تاریخ شهرسازی جهانی می‌گوید، آگاهی از این است که دیگرانی پیش از ما به انگاره‌ها و اقدامات ما اندیشیده‌اند.^۶

سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۴۵ به سه پاره اصلی تقسیم شده است: ۱۳۰۹ تا ۱۳۲۰ (از نخستین اقدامات شهری مدرن تا استعفای رضاشاه) و ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ (سلطنت محمدرضا شاه تا کودتای ۲۸ مرداد) و ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۵ (از کودتا تا تهیه طرح جامع). در پاره اول با پشتیبانی نهادهای اقتدارگرا طرح‌های شهری بسیاری محقق می‌شود. از سال ۱۳۲۰ تا سال‌های آغازین دهه ۱۳۴۰ اقدامات شهری نسبت به دوره پیشین دچار رکود می‌شود، اما در عین حال انگاره‌های بسیاری مطرح می‌شود که بر طرح‌های دوره‌های بعد اثر می‌گذارد. در هر پاره، طرح‌ها و انگاره‌های شهری را همراه با دگرگونی‌های اجتماعی و سیاسی بررسی کرده‌ایم. این پاره‌ها با نقاط عطف معنی‌داری از نظر سیاسی و اجتماعی از هم جدا می‌شود، اما انگاره‌های شهرسازی و الگوهای مشخصی در سراسر این دوره حاضر است که آن را از دوره‌های پیش و پس از آن متمایز می‌کند. جوهره این الگوها نوگرایی است و به رغم اثرپذیری از جریان‌های شهرسازی غرب، در بیانی بومی، شکلی متمایز یافته است.

۵. احمد سعیدنیا، «ساختار تهران»، ص ۳۲۴.

6. Peter Hall, Cities of Tomorrow.

شهر و انگاره شهر از ۱۳۰۹ تا ۱۳۲۰

گرچه سلطنت رضاشاه از سال ۱۳۰۴ آغاز شد، نظام قاهر و متمرکز و خودکامه دولتی عملاً تا آغاز دهه ۱۳۱۰ محقق نشده بود. در آغاز این دهه با سرکوبی و خاموشی آخرین صداهای مخالف، دولت رضاشاه، متشکل از معتقدان به انگاره‌های نوگرا، نوپردازی همه‌جانبه را در دستور کار قرار می‌دهد. این اقدامات در بسیاری از زمینه‌ها همچون اصلاح نظام قضایی و قانون ثبت املاک در پی انقطاع کامل از روند سنتی است. انگاره‌های نوگرا و برون‌سر که ابزاری در دست دولت خودکامه و قانون‌گذار بود، در نبود نهادهای مدنی و آزادی‌های سیاسی، نتایج مغشوش و نامتناسبی بر جای گذارد. در این دوره، از یک سو خیابان‌کشی‌های جدید و طرح ۱۳۰۹ ساختاری نو در شهر در می‌اندازد و از سوی دیگر سبک‌های معماری نو (متأثر از جنبش مدرن و سبک جهانی) چهره‌ای نو از شهر پدید می‌آورد.

شهر خیابان‌ها

از نخستین روزهای پس از کودتای ۱۲۹۹، ایجاد دگرگونی در شهر نماد نوآوری و تجدیدطلبی در برنامه‌های حکومتی است. دولت پهلوی و همفکران نوگرایش، که در پی ایجاد چهره‌ای نو از جامعه و شهر هستند، هدف اصلی را تخریب نشانه‌های گذشته و ایجاد شکل و ظاهر متجدد قرار می‌دهند. انگاره تعریض خیابان‌ها و خیابان‌کشی‌های جدید در شهر، عملاً با هدف تسهیل تردد وسایل نقلیه (نشانه عصر جدید) آغاز می‌شود. اما این عناصر مدرن نه در ترکیب با بافت موجود که در تقابل با آن شکل می‌گیرد. در این انگاره، خیابان عنصر مکمل سازمان و شالوده کهن بافت شهر نیست، بلکه عنصر مسلط و تعیین کننده در شهر است و بنا بر منطق سلطه، هیچ عامل و عنصر و نشانه‌ای را یارای مقابله با آن نیست.

در اسفندماه ۱۳۰۳، بلدیۀ تهران اعلان شروع این خیابان‌کشی‌ها را منتشر می‌کند. در این اعلان آمده چون

«بناهایی که سابقاً در خیابان‌ها و کوچه‌های شهر شده بر طبق اصول معماری و مهندسی نبوده و به این جهت در اغلب قسمت‌ها کج و معوج است» به صاحبان خانه‌ها و دکانین اعلام می‌شود «هر موقع خیال احداث ساختمان جدیدی در سر دارند به بلدیۀ اطلاع دهند که مهندس رسمی بلدیۀ در محل حاضر شود و بر طبق دستور مهندس مذکور رفتار شود».^۷ نخستین اقدامات در سال ۱۳۰۶ در خیابان چراغ برق آغاز می‌شود و در سال ۱۳۰۷ در خیابان‌های ماشین (ری) و اسماعیل بزاز (مولوی) و گمرک و اسلامبول ادامه می‌یابد. در سال ۱۳۰۸ خیابان‌های نادری و شاه‌آباد (جمهوری) و سرچشمه (سیروس) و فرمانفرما (شاپور) تعریض یا احداث می‌شود.^۸ (همان، ۴۳۹).

تعریض خیابان‌ها مقتدرانه است. هر روز پرچم‌های سرخی بر سر خانه‌ها نصب می‌شود و مأموران شهرداری برای تخریب خانه‌ها سر می‌رسند. شهردار انتصابی تهران، سرتیپ بریگاد قزاق کریم‌آقا بوذرجمهری، که در زمان رییس‌الوزرائی رضاخان (۱۳۰۳) به کفالت بلدیۀ برگزیده شده، بیشترین سهم را در این دگرگونی‌ها دارد.^۹ او در سال ۱۳۰۳ آرمان‌شهر تهران را، که در پس این طرح نهفته است، با خیابان‌های عریض و اتومبیل‌ها و واگن‌های برقی و متروی زیرزمینی و لوله‌کشی آب و شبکه فاضلاب معرفی می‌کند.^{۱۰}

زمینه‌های قانونی تحقق این انگاره‌ها به تدریج فراهم می‌آید. به موجب قانون مصوب ۱۳۰۷، اراضی دایر و بایر داخل شهر و میدان‌ها و حریم‌ها و خندق‌های بازمانده از دورۀ ناصری پُر و به بلدیۀ تهران واگذار می‌شود.^{۱۱} در سال ۱۳۰۹ در قانون بلدیۀ تغییراتی می‌دهند. در همین سال، دولت، با تصویب مجلس شورای ملی، ۱۲۵ هزار تومان برای توسعه خیابان‌ها به بلدیۀ تهران می‌دهد.^{۱۲} در سال ۱۳۱۲ «قانون احداث و توسعه معابر و خیابان‌ها» به تصویب مجلس می‌رسد؛ نخستین قانون مدون شهرسازی در ایران که تا آغاز دهه ۱۳۴۰ محمل قانونی تحقق شهرسازی نوگرایانه بود.

۷. مصطفی کیانی، معماری دوره

پهلوی اول، ص ۴۲۷.

۸. همان، ص ۴۳۹.

۹. ناصر تکمیل همایون، تاریخ

اجتماعی و فرهنگی تهران، ص ۴۹.

۱۰. کامران صفامنش، «تحولات

معماری و شهرسازی در فاصله

سال‌های ۱۳۲۰-۱۲۹۹»، ص ۲۵۸.

۱۱. ناصر تکمیل همایون، تاریخ

اجتماعی و فرهنگی تهران، ص ۴۹.

۱۲. باقر عاقلی، روزشمار تاریخ

ایران.

نقشه ۱۳۰۹

در سال ۱۳۰۹ در حالی که تهران هنوز در میان حصار هشت‌ضلعی ناصری می‌زید، نقشه‌ای مفصل برای گسترش و توسعه شهر تهیه می‌کنند؛^{۱۳} طرحی بلندپروازانه که آرمان‌های نوگرایانه آن روزگار را به تصویر می‌کشد. در این طرح، مداخله بسیاری در بافت موجود پیش‌بینی می‌کنند. توسعه شهر در همه جهات به دور حصار ناصری است. افزون بر خیابان‌های جدید، به دور باروهای کهن شهر، یک بلوار کمربندی عریض با فاصله‌ای از حصار شهر در نظر می‌گیرند. بلوار الیزابت (نهر کرج یا کشاورز) بخشی از این کمربندی است.

این طرح از نظر کاربرد الگوی تقارن در کل ساختار شهر و تکرار و تعمیم آن از سطح خیابان‌های اصلی تا معابر و اجزای فرعی به الگوهای شهرسازی قرن نوزدهم اروپا شباهت دارد، اما در عین حال به نحو بارزی از «جنبش معماری و شهرسازی مدرن» متأثر است. بافت شطرنجی و جدایی عملکردهای شهری بنا بر نوعی منطقه‌بندی کم‌وبیش نامنطف و بلوارها و خیابان‌های درخت‌کاری شده و تابعیت ساختار فضایی شهر از نظام محورها و میدان‌های متقارن از مفاهیم پایه‌ای این طرح است. ایجاد مرکز اداری و دولتی در دل شهر کهن (محدوده ارگ و میدان مشق) و طرح پارکی بزرگ با استادیوم ورزشی (منطقه فراغتی) در محل گودهای جنوب شهر نمود انگاره منطقه‌بندی عملکردی است. همچنین علاوه بر طراحی خیابان‌های مستقیم در بافت مرکزی و جنوبی شهر، برای نخستین بار بافت شطرنجی با فضاهای سبز در اطراف شهر و حد فاصل حصار و بلوار کمربندی در نظر می‌آید.

این نقشه مبنای اجرای طرح‌های شهرسازی در بافت موجود شهر می‌شود. بر اساس آن در آغاز دهه ۱۳۱۰، نخستین مداخله عظیم در بافت شهری ایران اتفاق می‌افتد. ایجاد خیابان‌های مستقیم در دل شهر کهن نخستین پژواک شهرسازی هوسمان‌گونه‌ای است که با نظریه‌پردازی‌های نوگرایان ۱۹۲۰

۱۳. سند در شهرداری تهران موجود است.

۱۴. دولت رضاشاه با این عقیده که سرپوش‌های سنتی ایران نشانه عقب‌ماندگی است کلاه جدیدی آورد به نام کلاه پهلوی و فرمان داد که همه آن را بر سر نهند. اما چند سال بعد شاه به این نتیجه رسید که کلاه پهلوی چندانکه باید مدرن نیست! پس فرمان صادر کرد تا همگان کلاهی را بر سر نهند که در آن دوره در اروپا و آمریکا مد بود و در ایران به کلاه لگنی مشهور شد. ناصر تکمیل همایون، تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران.

۱۵. همان، ص ۵۱.

اروپا جنبه بین‌المللی یافت. بر اساس این طرح، که به نقشه خیابان‌ها معروف است، خیابان‌های چلیپایی بافت کهن شهری را از هم می‌درند. خیابان بوذرجمهری (جباخانه یا ۱۵ خرداد) و اکبرآباد (خیام) شهر کهن را مصلوب می‌کنند. شالوده کهن ارتباطات از هم گسسته می‌شود. سازمان محله‌ای آسیب جدی می‌بیند. بازار، ستون فقرات اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی شهر، با حضور قوی خیابان و انتقال بخش عمده‌ای از فعالیت‌های اقتصادی به کناره‌های آن، برای همیشه رنگ می‌بازد.

در پی تهیه این طرح، تخریب باروها و دروازه‌های شهر، نمادهای کهنگی و عقب‌ماندگی، آغاز می‌شود. مقایسه این اقدامات با برخی دستورات دولتی دیگر، مانند اجباری کردن کلاه پهلوی^{۱۴} و لباس هم‌شکل و کشف حجاب، ماهیت نوگرایی آن یعنی انقطاع کامل از گذشته و دگرگونی شکلی را نشان می‌دهد. تخریب محلات قدیمی شهر نیز از مهمترین انگاره‌های این دوره است. تا پایان سال ۱۳۲۰ محله سنگلج به قصد ایجاد بنای بورس به کلی ویران می‌شود. اگر بعضی واکنش‌ها و معضلات دولتی پیش نمی‌آمد، عودلاجان و بازار نیز به همان سرنوشت گرفتار می‌شد.^{۱۵}

با اجرای بخش بزرگی از انگاره‌های طرح ۱۳۰۹، ساختار فضایی جدیدی در تهران شکل می‌گیرد و با حذف مفاهیم کهن، مفاهیمی جدید از عناصر شهری چون خیابان و میدان پدید می‌آید. خیابان لبه‌ای قدرتمند است و میدان برخلاف سنت کهن دیگر مکانی برای تظاهرات رفتارهای اجتماعی نیست. میدان از این پس مکانی برای یادآوری خاطره‌ها می‌شود. یا مکان دروازه‌ای کهن را یادآور است یا تقاطعی جدید و مهم را مطرح می‌کند.

طرح ۱۳۱۶

در نیمه دهه ۱۳۱۰، همزمان با تخریب کامل حصار و دروازه‌های شهر، تعریض و احداث خیابان‌های مهم داخل شهر نیز پایان یافته

«ت۲» اثر مارکوف و ساختمان ایستگاه راه آهن «ت۳» این تغییر را به خوبی نشان می‌دهد.

با این اسلوب در طراحی ساختمان‌های عمومی و دولتی موفق می‌شوند بناهای استوار و فضاها با معنایی چون دانشگاه تهران و ایستگاه راه آهن و کاخ دادگستری پدید آورند. در این دوره حتی در ساختمان‌هایی مانند ساختمان‌های شهربانی کل کشور و بانک ملی، که در آنها عناصری از معماری پیش از اسلام در پوسته خارجی بنا به چشم می‌خورد، افزون بر روابط عملکردی داخلی، تناسبات و پیکره کلی ساختمان نیز از مبانی مدرنیسم متأثر است.

۱۶. کامران صفامنش، «تحولات معماری و شهرسازی در فاصله سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۹۹»، ص ۲۵۹.
۱۷. زیگفید گیدیون، فضا، زمان، معماری، ص ۵۸۱.

ت۱. نقشه پیشنهادی تهران در سال ۱۳۱۶. مأخذ: سازمان اطلاعات جغرافیایی شهر تهران.

و از این پس بیشتر فعالیت‌های خیابان‌سازی متوجه معابر نوبنیاد حاشیه شهر و خیابان‌های طراحی شده در محل خندق‌های قدیم شهر است.^{۱۶} در سال ۱۳۱۶ نقشه‌ای نو برای گسترش شهر تهیه می‌شود که بر شالوده طرح ۱۳۰۹ استوار است.

آنچه از این نقشه باقی مانده «ت۱» تسلط همه‌جانبه شاه بر همه امور و ماهیت سیاسی انگاره‌های شهرسازی را نشان می‌دهد. این نقشه مستقیماً به «عرض پیشگاه مبارک اعلیحضرت همایون شاهنشاهی» رسید و حدود آن با «مداد قرمز» معین و آن‌گاه به وزارت کشور ابلاغ شد؛ چنانکه ناپلئون سوم نیز «با دست پر جرأت و شاهانه خود» تغییراتی در نقشه پاریس هوسمان داد.^{۱۷} این نشان می‌دهد انگاره‌های شهرسازی دوره پهلوی، هم در شکل فضایی و هم در محتوای سیاسی فرآیند مدرنیزاسیون، به نمونه‌های اروپایی شباهت دارد.

چهره متجدد شهر، معماری نو

در آغاز دهه ۱۳۱۰ با حضور معماران تحصیل کرده در غرب، معماری نوگرایی ایران (متأثر از جنبش مدرن و سبک بین‌الملل در معماری)، نخست در مرکز شهر و ادارات دولتی و به تدریج در لبه خیابان‌های جدید، چهره‌ای نو از شهر پدید می‌آورد. دولت ایران با سفارش کار به معماران مدرنیست و برگزاری مسابقات معماری در گسترش این انگاره نقش مهمی دارد. این سبک معماری، که در عملکردهای جدید همچون ادارات دولتی و بانک‌ها و بیمارستان‌ها به کار می‌رود، مفاهیم مدرن را هم در شکل و هم در محتوای عملکردی تجسم می‌بخشد.

نخستین نمونه‌های معماری مدرن در ایران در نخستین سال‌های دهه ۱۳۱۰ و در ساختمان‌های عمومی ظهور می‌یابد. تا پیش از این ساختمان‌های دولتی ترکیبی از سبک نوکلاسیک اروپا و نقش مایه‌های ایرانی را عرضه می‌دارند، اما در این دهه با تأثیر جنبش مدرن و فراهم آمدن امکانات ساخت جدید، معماری بیشتر شکل و ماهیتی مدرن می‌یابد. مقایسه ساختمان بلدیة

ت ۲. (راست) ساختمان بلدیّه.

مأخذ: *Tehran: Un Urban*

Analysis

ت ۳. (چپ) ساختمان ایستگاه راه

آهن. مأخذ: *Tehran: Un Urban*

Analysis

انگارهٔ ایجاد هماهنگی در نماهای شهری و آراستن چهرهٔ شهر به معماری نو همزمان با ایجاد تغییرات در بلدیّهٔ تهران در دستور کار قرار می‌گیرد. در سال ۱۳۰۶، به تقاضای بلدیّه، طاهرزادهٔ بهزاد مقررات و نظام‌نامهٔ کلی برای ابنیهٔ تهران را تهیه می‌کند.^{۱۸} در سال ۱۳۱۸ نیز «قانون آیین‌نامهٔ پیش‌آمدگی در گذرها» از تصویب می‌گذرد.

بدین ترتیب در پایان دههٔ ۱۳۲۰ معماری مدرنی در ایران شکل می‌گیرد که به روشنی بومی است و آفرینندگان آن اغلب معمارانی ایرانی‌اند در اندیشهٔ ایجاد «عالمی نو» و شهری نو. این معماران معماری مدرنیستی را سرمشق خود قرار می‌دهند، اما با تکیه بر توان آفرینندگی خود قرائتی ایرانی از مدرنیسم می‌آفرینند که ویژگی‌های خاص خود را دارد. در این «سبک معماری» نوعی آگاهی درونی از لزوم تطبیق معماری مدرن با سنت‌های بومی به چشم می‌خورد که زمینهٔ بازگشت جدی به بیان معماری بومی را در معماری مدرن دههٔ ۴۰ و ۵۰ فراهم می‌آورد. در این دوره در آثار معمارانی چون وارتان و آبکار و باغلیان نمونه‌های ارزشمندی از خودی کردن و درونی کردن مفاهیم جدید پدید می‌آید.

در مجموع، طرح‌هایی که در تهران اجرا می‌شود دارالخلافت ناصری را در کمتر از ۱۰ سال به شکلی نو می‌آراید؛ شکلی متأثر از مبانی مدرنیسم و نمادها و نشان‌های شهر نوگرایی غربی.

از سوی دیگر از آغاز دههٔ ۱۳۱۰، معماری خیابانی جدیدی در حاشیهٔ معابر نوین شهر شکل می‌گیرد. تظاهرات خارجی بنا و رخ گشودن معماری ایرانی به سوی فضای عمومی از اواخر عهد ناصری آغاز شد، اما در این دوره، متأثر از امکانات فن‌آوری نو و متداول شدن مصرف بتن و آهن در ساختمان، زمینهٔ ظهور خیابان به سبک جدید فراهم می‌آید. ارتفاع ساختمان‌ها تا ۴ طبقه افزایش می‌یابد و اشکال هندسی ساده جایگزین نقش‌مایه‌های ایرانی یا عناصر معماری نوکلاسیک اروپایی می‌شود. تنوع کالبدی در جداره‌ها و تغییر مصالح از آجر به سیمان و سنگ از دیگر مشخصات معماری خیابانی این دوره است. آثار معماران نوگرایی ایرانی، همچون وارتان هوانسیان و کریم طاهرزادهٔ بهزاد و گابریل گورکیان، در رواج این سبک معماری در تهران نقش مهمی دارد. این معماری، که سبک مسلط این دوره است، مهر و نشان خود را بر چهرهٔ بسیاری از خیابان‌های شهر می‌زند و با ایجاد سازمان فضایی و کالبدی ممتد در محدودهٔ استخوان‌بندی جدید شهر، پرده‌ای هماهنگ و کم‌وبیش خاطره‌انگیز و یادمانی در مقابل چهرهٔ شهر کهن می‌آویزد. در ابتدا سکونت در این بناها با اکراه همراه است؛ پدیده‌ای که نشان می‌دهد ساختار جدید شهر هم از نظر سازمان کالبدی و هم از نظر سازمان اجتماعی و روانی با بافت کهن شهر تفاوت‌های بسیار دارد.

۱۸. بهروز پاکدامن، «نگاهی کوتاه به شیوه‌ها و گرایش‌های معماری در تهران».

وضعیت نابسامان شهر از نظر بهداشت و تأسیسات و تجهیزات شهری در آنچه برای تهران طرح شده نمود می‌یابد. در کتاب پایتخت را چگونه اداره کنیم؟ یا نقشه اصلاحات ۵ ساله تصویری از آرمان شهر تهران از نگاه نیروهای چپ آن روزگار به دست می‌آید. در مقدمه کتاب، کاظم لاوری پایگاه فکری خود را به وضوح معرفی می‌کند: «یگانه راه اصلاح و نجات ملت ایران فقط و فقط به وسیله یک قیام مسلحانه و یک انقلاب خونین است».^{۲۱} نویسنده بخش اصلی کار خود را به جنبه‌های اجتماعی و بهداشتی شهر یا «اصلاحات اجتماعی شهری» معطوف می‌دارد، اما بخشی را نیز به «شرح محسنات شبکه‌بندی و نقشه شبکه‌بندی شهر و راه‌های عملی کردن آن» اختصاص می‌دهد. نویسنده بخش مهمی از «نقشه اصلاحات پنج‌ساله» را تهیه نقشه‌ای کامل به نام «تهران آباد» معرفی می‌کند که «وضعیت شهر را پس از تعمیر نشان خواهد داد».

این نقشه جدید باید طوری تنظیم شود که

خیابان‌های خوب نه تنها دست نخورده بماند بلکه در زیبایی شهر و اصول هندسی آن طوری خوب گنجانده شود که با همدیگر هماهنگی داشته باشند. در این نقشه کوچه‌های پیچ در پیچ و تنگ و زمین‌های نمناک از بین رفته و شهر باید به یک رسم هندسی منظم و اشکال هندسی هماهنگ درآید.^{۲۲}

نویسنده همچنین از «نقشه مفصل و بسیار مفید» خود برای سنگلج ویران سخن می‌گوید. «در این نقشه سنگلج تبدیل به بازار و تجارتخانه‌های آبرومند شده و تابلو عظیم الکتریکی آن همه وقت کالای موجوده تجار و قیمت‌ها و زمینه‌های خالی را با برق از پانصد قدمی اعلام خواهد کرد».

این اندیشه‌ها به روشنی نشان می‌دهد که «مدرنیسم ایرانی» به بینش ایدئولوژیک خاصی محدود نبوده و لیبرال‌ها و کمونیست‌ها و سایر مارکسیست‌ها در این نگرش بنیادین شریک بوده‌اند.^{۲۳} این گرایش به مدرنیسم که در اندیشه‌های چپ و راست پنهان شده در نسخه‌ای که برای شهر می‌پیچند

اجرای این طرح‌ها با فروپاشی دولت رضاشاه و آغاز جنگ جهانی متوقف می‌شود، اما همگام با ریشه دواندن معماری و شهرسازی نوگرا، انگاره‌های شهرسازی بسیاری پدید می‌آید که در روزگاری دیگر تحقق می‌یابد.

شهر و انگاره شهر ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲

سحرگاه ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ که رضاشاه پهلوی از تهران می‌رود، تهران شهر دیگری است؛ شهری با باروها و دروازه‌های فروریخته و خیابان‌های جدید و چهره‌ای متجدد در خیابان‌ها و میدان‌هایش. گو اینکه در پس و پشت این خیابان‌ها و میدان‌ها، محلات قدیمی شهر، به جز سنگلج، همچنان به حیات خود ادامه می‌دهند. نقشه به جا مانده از سال ۱۳۲۳ کموبیش تبلور انگاره جدید شهر در دوره پیشین را نشان می‌دهد، هرچند دیگر آرمان‌های سرتیپ بودزجمهری درباره شبکه لوله‌کشی آب و فاضلاب و قطار زیرزمینی هیچ کدام تحقق نیافته است. در این زمان تهران شهری است نوپرداز (مدرنیزه) با خیابان‌های منظم و درخت‌کاری شده و میدان‌های متقارن که با شبکه‌بندی شطرنجی به سمت شمال و غرب توسعه می‌یابد.

آرمان شهر تهران

از کناره‌گیری رضاشاه تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۲۵)، تهران شهر قحطی و سربازان بیگانه نیز هست. وضعیت نابسامان کشور و تهران در این دوره در برخی از دستورات دولتی انعکاس یافته است.^{۲۴} با پایان جنگ، در حالی که ایران دوره‌ای از آزادی‌های سیاسی و مدنی را می‌گذراند، انگاره‌هایی درباره شهرسازی تهران مطرح می‌شود. انگاره‌هایی که بیش از همه از وضعیت اسفناک بهداشتی و اجتماعی در شهر تهران تأثیر گرفته است. گویا در آن زمان مطالب فراوانی درباره کثیف بودن جوی‌های تهران در مطبوعات داخلی و خارجی می‌نوشتند.^{۲۵}

۱۹. در سال ۱۳۲۱ به مناسبت کمبود مواد غذایی اسفندیاری رئیس مجلس دستور داد در باغ بهارستان سیب زمینی و حبوبات کاشته شود. همچنین در همان سال به علت کمبود وسایط نقلیه دولت دستور داد سازمان‌های اداری و بازرگانی از وسایل نقلیه غیر موتوری مانند گاری، دوچرخه، شتر، اسب و الاغ استفاده کنند. باقر عاقلی، روزشمار تاریخ ایران.

۲۰. حسین ملکی، تهران در گذرگاه تاریخ، ص ۱۱۰.

۲۱. کاظم لاوری، پایتخت را چگونه اداره کنیم؟ یا نقشه اصلاحات پنج‌ساله، ص ۲.

۲۲. همان، ص ۵۴.

۲۳. همایون کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران، ص ۱۴۹.

نیز مشهود است. باید گفت در مقیاس جهانی نیز همه نخله‌های فکری، از کمونیسم تا فاشیسم و سرمایه‌داری، از مدرنیسم استقبال می‌کرده‌اند.

برنامه‌ریزی برای شهر

با تأسیس سازمان برنامه در سال ۱۳۲۷ و حضور مشاوران آمریکایی، اندیشه برنامه‌ریزی جامع شکل می‌گیرد. در شکل‌گیری این برنامه که از سال ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۷ به طول می‌انجامد چهار مشاور خارجی نقش مهمی ایفا می‌کنند: بانک جهانی و سفارت آمریکا در ایران و دو شرکت مشاور آمریکایی و آمریکایی‌ای به نام ماکس وستون برگ. این نشان از حضور اندیشه‌های برون‌سر است.

در متن لایحه قانون برنامه هفت‌ساله، که در سال ۱۳۲۷ به تصویب مجلس شورای ملی می‌رسد، یکی از فصول شش‌گانه به «اصلاحات اجتماعی و شهری» اختصاص می‌یابد. اولین و مهمترین زیرفصل آن ساختن خانه‌های ارزان‌قیمت است که در مجموع ۷/۱ درصد از کل بودجه را به خود اختصاص می‌دهد.^{۲۴} همچنین کمیسیون به مجلس گزارش می‌دهد که این مبلغ برای ساختن تقریباً سی‌هزار خانه در شهرهای بزرگ و متوسط است.^{۲۵} این برنامه زمینه اجرای برنامه‌های شهرسازی بسیاری را برای شهرک‌های جدید فراهم می‌آورد.

گسترش شهر و سوداگری بر سر زمین

در فروردین ماه ۱۳۲۸ طرح تصویب‌نامه‌ای در هیأت وزیران برای تعیین محدوده جدید شهر مطرح شد؛ اقدامی که نشان از آغاز رشد بی‌برنامه شهر دارد. به موجب این تصویب‌نامه بر محدوده شهر افزوده شد و وسعت تهران ۳۶ کیلومتر مربع تعیین شد. این حد در صورت لزوم تا ۵۸ کیلومتر مربع قابل افزایش بود.^{۲۶} صدور این تصویب‌نامه در پی اقداماتی بود که از دیر باز برای لوله‌کشی آب تهران در اولویت خاص قرار گرفته بود.

از سوی دیگر در همین دوره، سوداگری بر سر زمین و مسکن آغاز می‌شود. از این دوره به بعد، کم‌کم زمین‌بازی سودآورترین شیوه پول‌سازی از محل مازاد نقدینگی می‌شود.^{۲۷} نخست زمین‌داران بزرگ و اشراف قدیمی اراضی خود را در پیرامون و داخل شهر تفکیک می‌کنند و می‌فروشند: پارک امین‌الدوله بین دروازه شمیران و دوشان تپه و باغ فرمانفرما در شمال باغ‌شاه و اراضی مخبرالسلطنه در پیرامون دانشگاه و اراضی جمشیدیه (ارباب جمشید) در پیرامون بیمارستان هزار تخت‌خوابی و اراضی باغ صبا در جاده قدیم شمیران.^{۲۸} در پایان دهه ۳۰، دامنه این سوداگری چنان گسترده می‌شود که در سال ۱۳۴۱، احسان نراقی «عامل مهمی که شهر را به این شکل درآورده» سفته‌بازی و سوداگری در زمین معرفی می‌کند.^{۲۹}

شهر و انگاره شهر ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۵

در سال‌های پس از کودتای ۲۸ مرداد تا آغاز دهه ۴۰، در دومین دوره دولت محمدرضاشاه، اقتدارگرایی و استبداد به تدریج از نو ظاهر می‌شود. دولت میل دارد نوپردازی از بالا را در همه ابعاد پیش گیرد. در این دوره رؤیای توسعه و مدرنیزاسیون تهران و دگرگونی شهر آرام آرام به واقعیت می‌پیوندد.

بر اساس سرشماری سال ۱۳۳۵، تهران حدود ۱/۵ میلیون نفر جمعیت دارد: نیمی از جمعیت شهرنشین کشور. مهاجرت از روستا به شهر ناچیز است و افزایش جمعیت در پایتخت بیش از هر چیز ناشی از مهاجرت اهالی شهرهای دیگر است. بر شمار طبقه متوسط شهری در تهران افزوده می‌شود و درآمد و مصرف این طبقه افزایش چشم‌گیری می‌یابد.^{۳۰} همچنین ظهور دوگانگی شهری و جدایی‌گزینی شهری به وضوح نمایان می‌شود. با جابه‌جایی فرادستان شهری به سمت بخش‌های شمالی شهر و استقرار گروه‌های میانی در زمین‌های مجانی‌ای که دولت به افسران ارتش و کارمندان ارشد می‌دهد و سکونت فرودستان شهری در مناطق جنوبی و فرسوده شهر، توپوگرافی اجتماعی

۲۴. احمد تابش، *اندیشه توسعه و*

برنامه ریزی در ایران، ص ۱۱۸.

۲۵. همان، ص ۱۳۵.

۲۶. حسین ملکی، *تهران در گذرگاه*

تاریخ، ص ۱۰۸.

۲۷. همایون کاتوزیان، *اقتصاد سیاسی*

ایران، ص ۲۵۳.

۲۸. احمد سعیدنیا، «ساختار تهران»،

ص ۳۳۰.

۲۹. احسان نراقی، «مطالعات و

تحقیقات اجتماعی».

۳۰. همایون کاتوزیان، *اقتصاد سیاسی*

ایران، ص ۲۵۴.

شهرک‌های جدید (کوی‌های مسکونی)

در سال‌های دهه ۱۳۲۰، همزمان با شکل‌گیری نطفه‌های سوداگری در زمین، انگاره جدیدی از شهر ظهور می‌یابد. بر خلاف دولت رضاشاه که دگرگونی بافت قدیم شهر را الگوی غالب طرح‌های شهری ساخت، از این دهه به بعد انگاره‌های شهرسازی در تهران بر پایه توسعه در فراسوی مرزهای شهر شکل می‌گیرد. این انگاره‌ها، که در پی تصویب اعتبارات در برنامه‌های هفت ساله اول و دوم با هدف تأمین مسکن شهری به اجرا در می‌آید، تا تهیه نخستین طرح جامع تهران در سال ۱۳۴۵، اساس طرح‌های شهری است.

نخستین نمونه تحقق‌یافته این انگاره در تهران سال‌های پیش از ۱۳۲۰، محله کارمندان است در غرب تهران در شمال باغ‌شاه در اراضی فرمانفرما.^{۳۴} همچنین تا پیش از شهریور ۱۳۲۰ برخی ادارات دولتی مانند اداره شیلات و شرکت نفت و اداره راه‌آهن و دانشکده کشاورزی خانه‌های سازمانی می‌سازند.^{۳۵} تأسیس بانک رهنی در سال ۱۳۱۷ نیز نشان می‌دهد که ریشه‌های مشکل مسکن در تهران و انگاره مداخله دولت در تأمین مسکن شهری از سال‌های پیش از ۱۳۲۰ مطرح بوده است.

تقسیم زمین‌های یوسف‌آباد در سال ۱۳۲۲ و آغاز طرح کوی چهارصد دستگاه در ۱۳۲۴ از دیگر نمونه‌های اولیه این گونه طرح‌هاست. در این دوره هرچند انگاره تخریب و نوسازی محلات قدیمی به شکل روشنی حضور دارد، طرح‌های شهرسازی چنان معطوف به حل مشکل مسکن است که بافت قدیم تهران تا سال‌ها بعد به حال خود رها می‌شود. بدین ترتیب در دهه‌های ۱۳۲۰ و ۳۰ انگاره‌های شهرسازی بیش از همه در طرح کوی‌های مسکونی، مانند چهارصد دستگاه و نارمک و نازی‌آباد، تحقق می‌یابد. تحلیل انگاره‌های مطرح در بطن این طرح‌ها مقدمه‌ای است بر بررسی شهرسازی نوگرایی ایران در سال‌های بعد.

و فرهنگی شهر بر توپوگرافی جغرافیایی آن منطبق می‌شود. بر چنین بستری، معماران و شهرسازان نوپرداز ایرانی، متأثر از اندیشه‌های جهانی و شهرسازی نوگرایی بومی، به دگرگونی و توسعه شهر می‌اندیشند.

انگاره‌های برون‌سر: سازمان اصل ۴ ترومن

در حالی که تهران نوعی رشد آرام را تجربه می‌کند، اندیشه‌های برون‌سر این بار از آمریکا و از طریق فعالیت‌های سازمان اصل ۴ ترومن بر ذهنیت بومی اثر می‌گذارد. از سال ۱۳۲۴ بخش مربوط به شهرسازی و طرح‌ریزی شهر در سازمان اصل ۴ تشکیل می‌شود و با سه مهندس شهرساز و تعدادی کارمند شروع به کار می‌کند.^{۳۶} این بخش در دهه ۳۰ بر اساس قراردادی میان هیأت عمران بین‌المللی آمریکا و دولت ایران، به نام گروه صلح در وزارت کشور مشغول به کار می‌شود. فعالیت‌های سازمان اصل ۴ در زمینه شهرسازی چنین است:

تهیه طرح شهرسازی به زبان انگلیسی درباره سه شهر مهم ایران، شیراز و اصفهان و سنجند، که نخستین طرح‌های جامع برای شهرهای ایران است. به نظر رشیده این کتاب‌ها «از مهمترین و ارزنده‌ترین مطالعات فنی شهرسازی در ایران و بهترین راهنمای دولت در اصلاح وضع شهرهاست».

کتاب آموزش طرح‌ریزی شهر برای شهرداری‌های ایران بخش دیگری از فعالیت‌های سازمان اصل ۴ مربوط به بهبود وضع شهرداری‌های ایران و آموزش مسوولان بوده است.^{۳۷}

در مجموع، گرچه فعالیت‌های سازمان اصل ۴ در شهرسازی تبلور کالبدی چندانی نمی‌یابد و متن گزارش‌ها هیچ‌گاه به فارسی برگردانده نمی‌شود، اما بر ذهنیت مسوولان و متخصصان مؤثر است. در نیمه دوم دهه ۳۰، این طرح‌ها الگو و نمونه طرح‌های هادی دفتر فنی وزارت کشور است.^{۳۸}

۳۱. سعدالدین رشديه، شهرسازی و طرح ریزی شهر در ایران، ص ۱۷۹.

۳۲. همان، ص ۱۸۱.

۳۳. یزدان هوشور، «روند شکل‌گیری امور شهرسازی در شهرداری‌ها»، ص ۱۵۵.

۳۴. احمد سعیدنیا، «ساختار تهران»، ص ۳۲۵.

۳۵. محمد هادی جوادی، «تجربه‌های دولت در خانه‌های ارزان».

چهارصد دستگاه

در سال ۱۳۲۴، همزمان با پایان جنگ جهانی، شهرداری تهران نخستین بار برای خانه‌سازی به دست مهندسان ایرانی برنامه‌ریزی کرد. در آن سال شهرداری تهران ساخت هزار باب خانه را در اراضی خندق تصویب کرد.^{۳۶} سال بعد ادامه کار به بانک رهنی واگذار شد و ساخت مجموعه چهارصد دستگاه تا سال ۱۳۳۰ به طول انجامید.^{۳۷} در تاریخچه خدمات بیست ساله بانک رهنی، چهارصد دستگاه را «کوی بزرگی با رعایت کلیه اصول فنی شهرسازی» خوانده‌اند که اولین جایی است که در آن، با حفر چاه عمیق و ساختن منبع آب، از آب لوله‌کشی استفاده کرده‌اند.^{۳۸} این کوی در زمینی به مساحت ۱۲۰ هزار مترمربع، تأسیسات عمومی و مشترکی مانند دبیرستان و مغازه داشت.^{۳۹} طرح چهارصد دستگاه بر اساس خانه‌های حیاطدار مستقل شکل گرفته است. هرچند که در کشورهای خارجی ساختمان‌های ارزان اغلب به شکل آپارتمان در چند طبقه ساخته شده‌اند و واضح است که مخارج انجام این قبیل ساختمان‌ها به نسبت ساختمان‌های متفرق به شکل خانه در بست کمتر است. ولی اشکالی که به نظر می‌رسید آن است که این قبیل ساختمان‌ها با توجه به وضع آب‌وهوای تهران و عادات و رسوم محلی زیاد

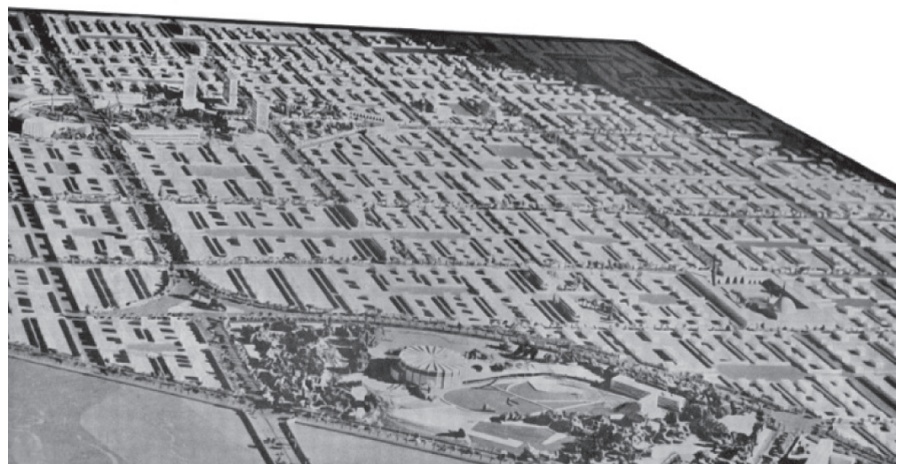
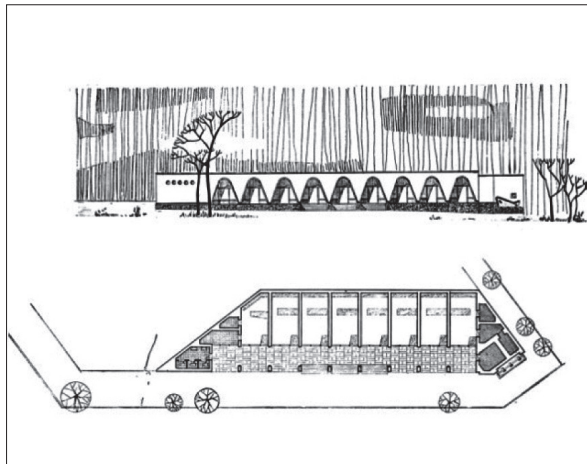
۳۶. مجله آرشیوتک، «ساختمان خانه‌های ارزان در ایران»، ص ۱۲۶.
۳۷. محمد هادی جواد، «تجربه‌های دولت در خانه‌های ارزان».
۳۸. بانک رهنی، مختصری از تاریخچه خدمات بیست ساله بانک رهنی ایران، ص ۲۳.
۳۹. بانک رهنی، تاریخچه خدمات سی ساله بانک رهنی ایران، ص ۶۶.
۴۰. مجله آرشیوتک، «ساختمان خانه‌های ارزان در ایران»، ص ۱۲۸.
۴۱. حسین ملکی، تهران در گذرگاه تاریخ، ص ۱۱۷.
۴۲. سعدالدین رشیدیه، شهرسازی و طرح ریزی شهر در ایران.
۴. (راست) ماکت طرح پیشنهادی کوی نارمک، مأخذ: مجله بانک ساختمانی، ش ۱ (مرداد ۱۳۳۴).
۵. (چپ) طرح مغازه‌های نارمک، مأخذ: مجله بانک ساختمانی، ش ۱ (مرداد ۱۳۳۴).

مناسب نباشد. بنابراین تصمیم گرفته شد که خانه‌های درست که مشتمل بر ساختمان و حیاط باشد در نظر گرفته شوند.^{۴۰}

کوی نارمک و نازی آباد

با تصویب قانون ثبت اراضی موات در سال ۱۳۳۱، دولت زمین‌های وسیعی را در اطراف تهران در اختیار می‌گیرد. پس از آن در دولت دکتر مصدق احداث دو شهرک بزرگ با رعایت ضوابط شهرسازی در دو نقطه از زمین‌های اطراف تهران، اراضی نازی‌آباد در جنوب و نارمک در شمال شرق به تصویب می‌رسد.^{۴۱} بر همین اساس در سال ۱۳۳۲، بانک ساختمانی با سرمایه حاصل از فروش اراضی نارمک و نازی‌آباد تأسیس می‌شود.^{۴۲}

کوی نارمک، که تا پیش از کودتای ۲۸ مرداد کوی سی تیر نامیده می‌شد، در زمینی به مساحت ۶۰۰ هکتار برای ۲۵ هزار نفر طراحی می‌شود. حدود ۲۰۰ هکتار آن به ساختمان‌های اداری و خدمات و معابر عمومی اختصاص می‌یابد. این محله شامل ۸۰۰۰ پلاک مسکونی است با مساحتی بین ۲۰۰ تا ۵۰۰ مترمربع.^{۴۳} محله به ۱۹ بخش تقسیم می‌شود که هر بخش چهار کوچه بن‌بست و یک میدان و فضای سبز کوچکی دارد. در

درصد مسکونی و بقیه فضاهای عمومی و راه و پارک است.^{۴۵} شهرآرا محله‌ای مسکونی است با مرکز خرید و گردشگاه. سازه ساختمان‌های شهرآرا دیوارهای باربر آجری با سقف ضربی و تیرآهن است. واحدهای آپارتمانی شهرآرا فاقد تاسیسات گرمایش و سرمایش مناسب است و برای آنها فقط لوله‌های دودکش بخاری نفتی تعبیه کرده‌اند.

ایجاد شهرآرا و همچنین احداث کارخانه برق آلستوم در اراضی طرشت و احداث خانه‌هایی برای کارمندان دولت در این ناحیه، راه توسعه فیزیکی شهر را از سال ۱۳۳۴ در امتداد جاده کن و اراضی روستای طرشت هموار کرد.

تهران ویلا

در پی توسعه شهرآرا، ساخت کوی تهران ویلا نیز آغاز شد. ابتدا شرکت‌های ساختمانی خصوصی اقدام به سرمایه‌گذاری کردند و هر یک چند دستگاه آپارتمان ساختند. سپس افراد خود اقدام به خانه‌سازی کردند. مساحت کل کوی ۱۶۱۰۳۵ مترمربع و ۵۹/۴ درصد آن مسکونی است. تعداد کل واحدهای مسکونی تهران ویلا ۴۴۰ واحد است. ۶۰ واحد دیگر از این

طرح پیشنهادی، هر بخش بازار و حمام و مدرسه و یک چاه آب اختصاصی داشت. به جز قسمت تجاری و اداری که در میدان مرکزی بود خدمات مورد نیاز محله در اطراف آن بود. کارخانه‌ها و کارگاه‌ها و ورزشگاهی بزرگ در شمال و پارک بزرگی هم در شرق بود.^{۴۴} در طرح نارمک و نازی‌آباد رویارویی مفاهیم مدرن و الگوهای زندگی سنتی به روشنی به چشم می‌خورد. طرح این دو شهرک را می‌توان نخستین نمود نوع جدیدی از شهرسازی در تهران به شمار آورد؛ شکلی از شهرسازی که در همان سال‌ها مجال تحقق می‌یابد و تبدیل به الگویی می‌شود برای گسترش‌های آتی شهر.

شهرآرا

در طرح شهرآرا، که کار بخش خصوصی است، اولین بار آپارتمان‌سازی اساس طراحی مسکن قرار می‌گیرد: آپارتمان‌های سه طبقه در بلوک‌هایی با شش واحد آپارتمانی. کوی شهرآرا متشکل از ۱۹۰۰ واحد مسکونی بود که در زمینی به وسعت ۲۲۷۷۷۵ مترمربع ساخته شد. اقدامات ساختمانی از سال ۱۳۳۷ آغاز شد و در سال ۱۳۳۸ به پایان رسید. از کل سطح منطقه، ۵۴

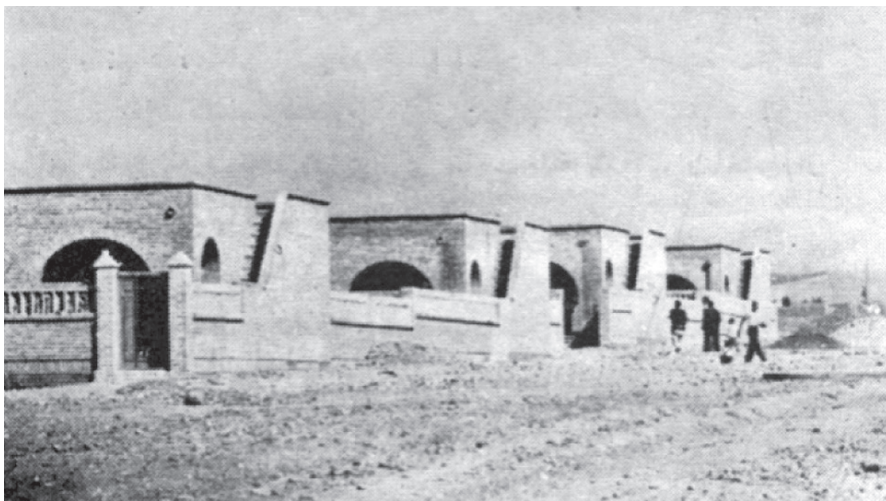
43. BahramBeygui, *Tehran: Un Urban Analysis*, p119.

۴۴. محمد هادی جوادى، «تجربه‌های دولت در خانه‌های ارزان».

۴۵. احمد سعیدنیا، «ساختار تهران»، ص ۳۳۲.

ت ۶ (راست) طرح پیشنهادی نازی‌آباد، مأخذ: مجله بانک ساختمانی، ش ۱ (مرداد ۱۳۳۴).

ت ۷. (چپ) نازی‌آباد، مأخذ: مجله بانک ساختمانی، ش ۱ (مرداد ۱۳۳۴).

فروغی، معمار برجسته و رییس دانشکده هنرهای زیبا، در آن زمان مدیر دفتر فنی بانک ملی است.^{۴۸} این اقدام فروغی به روشنی ماهیت نوگرایی انگاره‌های این دوره را نشان می‌دهد. میدان حسن‌آباد تقلیدی از معماری کلاسیک اروپا (آثار پالادیو) و اثری متعلق به گذشته است و از منظر معماری نوگرایی ایران فاقد ارزش. از این رو تخریب آن امری ضروری است. این اقدام نشان می‌دهد که معماری نوگرا و معاصر ایران جریانی است که خود داعیه و سودای پیشگامی دارد و در پی آن است که بر اساس اوضاع درونی، قرائتی بومی از اصول معماری مدرنیستی جهانی عرضه کند.

بر مبنای همین تفکر نوگرا، معماران برجسته ایرانی، همچون فروغی و سیحون و غیائی، اهمیت چندانی برای بافت‌های شهری قایل نیستند. حال آنکه شناخت خوبی از آثار معماری ایران دارند و در بسیاری از آثار خود نمونه‌های برجسته‌ای از تالیف معماری ایرانی با معماری مدرن را پدید آورده‌اند.^{۴۹} از این نگاه، علاقه ایشان به معماری قدیمی ایران در قالب انگاره حفاظت موزه‌ای تک بناها در جنبش مدرن قابل تفسیر است.

بنابراین هرچند معماری نوگرایی ایرانی در این دوره در ساختمان‌های عمومی آثاری بدیع و هم‌تراز آثار جهانی، همچون ساختمان مجلس سنا و بناهای آرامگاهی، می‌آفریند، اما در بافت قدیم فقط انگاره تخریب را می‌شناسد. مهمترین نمود این انگاره طرح سال ۱۳۳۸ بانک رهنی برای محله عودلاجان است «که یک طرح اصلاحی نبود، بلکه طبق این طرح می‌بایست تمام ساختمان‌های عودلاجان خریداری و خراب شوند».^{۵۰} ساختمان‌های مرتفعی به سبک جنبش مدرن طراحی می‌شود تا «محله فعلی در قلب شهر به صورتی آراسته و زیبا با کوی و بازارگاه و منازل مجلل و خوش منظری در آید».^{۵۱} در این طرح، که شباهت زیادی به طرح‌های لوکوربوزیه برای بافت مرکزی پاریس دارد، هیچ نشانی از گذشته نیست «ت ۸ و ۹». طرح کار مهندس علی صادق، معمار و رییس وقت

کوی در جنوب کارخانه برق آلستوم قرار گرفته و مشهور به خانه یزدی‌هاست.^{۴۶}

معماری و شهرسازی نوگرا

در سال‌های ۱۳۲۰ و ۳۰، در حالی که تهران، شاید بی‌هیچ ضابطه‌ای، گسترش می‌یابد، نوگرایی (مدرنیسم) بر انگاره‌های معماری و شهرسازی تسلط کامل می‌یابد. حضور معماران و مهندسان فارغ‌التحصیل از دانشکده هنرهای زیبا و دانشگاه‌های اروپا و آمریکا زمینه اشاعه روزافزون انگاره‌های مدرنیستی را در طرح‌های شهری و معماری فراهم می‌آورد. به طوری که می‌توان آموزش معماری (و شاید شیوه آموزشی باهاوس) را اساس توسعه مدرنیسم در معماری ایران این دوره دانست.

از نمونه‌های انگاره‌های نوگرا در زمینه معماری و فضاهای شهری تخریب بخشی از میدان حسن‌آباد است. اصالت نداشتن و معماری التقاطی میدان حسن‌آباد علت این تصمیم اعلام شد. مقرر می‌شود در آن ساختمان‌های مدرنیستی بسازند و این کار از ضلع شرقی میدان آغاز می‌شود.^{۴۷} طراح ساختمان بانک مهندس

ت ۸ طرح پیشنهادی بانک رهنی برای محله عودلاجان در سال ۱۳۳۸، مأخذ: مختصری از تاریخچه خدمات بیست ساله بانک رهنی ایران.

۴۶. همان‌جا.
۴۷. ایرج اعتصام، «بررسی تطبیقی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا»، ص ۱۰۲.
۴۸. البته فروغی پس از آنکه اجرای طرح به علت اعتراضات متوقف شد، مدعی شد دستوری نداده و فقط طرح زیر نظر او در دفتر فنی بانک انجام شده است. همان‌جا.
۴۹. همان، ص ۱۰۱.
۵۰. موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران، ص ۷۲.
۵۱. بانک رهنی، مختصری از تاریخچه خدمات بیست ساله بانک رهنی ایران، ص ۴۹.

ت ۹. طرح پیشنهادی بانک
رهنی برای محلهٔ عودلاجان در
سال ۱۳۳۸، مأخذ: مختصری
از تاریخچه خدمات بیست ساله
بانک رهنی ایران.

سمینار بررسی مسایل اجتماعی تهران

سمینار شش‌روزه «بررسی مسایل اجتماعی تهران» را مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در اردیبهشت ماه ۱۳۴۱ برگزار می‌کند و متن سخنرانی‌ها در سال ۱۳۴۳ به چاپ می‌رسد. در طرح جامع فرمانفرمایان، این موسسه را در موسسات همکار نام برده‌اند. این نشان‌دهندهٔ اثر سمینار بر طرح جامع ۱۳۴۵ است. در مقدمهٔ کتاب مجموعه سخنرانی‌های سمینار، مسؤولان مؤسسه از «گسترش نگران‌کنندهٔ تهران» و «مسایل و مشکلات بزرگی» سخن می‌گویند که از این «توسعه و دگرگونی» پدیدار شده است. «بررسی همه‌جانبه و تشریح و توضیح این مسایل منتهی از جنبهٔ اجتماعی آن» موضوع و هدف سمینار است. اما با وجود تأکید برگزارکنندگان بر این «جنبهٔ اجتماعی»، با حضور مسؤولان شهرداری و دست‌اندرکاران طرح‌های اجرایی و استادان معماری دانشگاه (که بیشتر تحصیل کردهٔ اروپا و آمریکا هستند) این سمینار فرصتی می‌شود برای بروز انگاره‌ها و تفکرات شهرسازی نو. از این نگاه، «سمینار بررسی مسایل اجتماعی شهر تهران» آینهٔ تفکر و دیدگاه معماران و شهرسازان و دانشگاهیان آن روزگار است. دیدگاهی که در همان زمان (دههٔ چهل) بر اساس برنامه‌های گستردهٔ دولت پهلوی برای مدرنیزاسیون از بالا شکل می‌گیرد. ریشه‌های انگارهٔ شهرسازی

بانک رهنی است. شاه طرح را تأیید و دستوری برای اجرا صادر می‌کند. صادق در توجیه طرح می‌گوید: «شهر تهران بدون تناسب گسترش یافته در صورتی که در قلب شهر محله‌های قدیمی به صورت یک قرن پیش باقی مانده که بهترین موقعیت را برای شهرسازی جدید دارا می‌باشند و با وجود چنین محله‌هایی در داخل شهر پناه به بیابان‌ها بردن خطاست».^{۵۲}

غلبهٔ مدرنیسم: پیش درآمد تهیهٔ طرح جامع تهران

در دههٔ ۱۳۳۰ شهرسازان نوگرای ایرانی، همگام با دولت پهلوی رویای شهری مدرن را در سر می‌پروراندند. ظهور این رؤیا را می‌توان بیش‌وکم در معماری شهری این دوره باز یافت: نارمک و چهارصد دستگاه و نیروی هوایی. اما با آغاز دههٔ ۴۰، همزمان با تثبیت حکومت محمدرضاشاه و شروع برنامه‌های مدرنیزاسیون دولتی، دوره‌ای نو در شهرسازی ایران آغاز می‌شود. تأسیس وزارت آبادانی و مسکن و آغاز تهیهٔ طرح‌های جامع و بنیاد نهادن رشتهٔ شهرسازی در دانشگاه تهران از نشانه‌های آغاز این دوره است. در پی اصلاحات ارضی و افزایش مهاجران، روند رشد جمعیتی و کالبدی تهران شتابی دو چندان می‌یابد. به مدد دلارهای نفتی و برنامه‌های مدرنیزاسیون گستردهٔ از بالا، رؤیاهای شهرسازانه صورت برنامه به خود می‌گیرد. سرانجام در سال ۴۵ نخستین طرح جامع تهران تهیه می‌شود.

در این زمان، هم در عرصهٔ نظریه و هم اجرا، شهرسازی نوگرا در ایران تجربه‌ای ۳۰ ساله را از سر گذرانده است. بنابراین تحلیل و بازخوانی انگاره‌های مطرح در سال‌های آغازین دههٔ ۱۳۴۰ تصویری از شهر و انگارهٔ شهر در این مقطع زمانی به دست می‌دهد. سمینار «بررسی مسایل اجتماعی شهر تهران» و کتاب شهرسازی و طرح‌ریزی شهر در ایران از مهمترین منابع دربارهٔ شهر و انگاره‌های شهرسازی و میراث شهرسازی نوگرای ایران در این مقطع زمانی است.

تهران و همه آنچه در سال‌های بعد در طرح جامع تهران عینیت می‌یابد در این گردهمایی آشکار است.

در این سمینار، تهران شهری معرفی می‌شود که رشدی شتابان و بی‌برنامه داشته و جمعیت آن با سرعت سرسام‌آوری افزایش یافته و به حدود ۲ میلیون نفر رسیده است؛ شهری که «سفته‌بازی و سوداگری در مورد زمین» مهمترین عامل رشد آن است؛ «شهری که واحدهای خوب و زیبا دارد ولی روی هم‌رفته بد ترکیب و بد شکل است».^{۵۳} از نظر کارکردی، ویژگی اصلی تهران، که آن را از گذشته‌اش متفاوت می‌کند، تمرکز شدید دستگاه اداری است. در این زمان شهری با جمعیت ۲ میلیون نفر پدیده‌ای نوظهور است. رهایی از مشکلات در پناه رعایت «اصول علمی» جستجو می‌شود. به قول مهندس حامی «برای اولین باری است که در تاریخ شهرسازی ایران عده‌ای دامن همت به کمر زده‌اند، و برای شهرسازی آینده، از اشتباهات گذشته جلوگیری کنند».^{۵۴}

در این سمینار، مسأله اصلی تهران را نبود طرح جامع شهرسازی و عدم رعایت «اصول علمی» در شهرسازی معرفی می‌کنند. طرح جامع شهر باید کاملاً منطبق بر اصول مطرح شده در جنبش مدرن باشد. انگاره‌های مطرح شده در این سمینار نشان‌دهنده غلبه کامل مدرنیسم بر شهرسازی است. برگزارکنندگان سمینار یکی از مهمترین نتایج آن را معرفی منشور آتن در ایران می‌دانند. در حالی که غرب سال‌های آغازین انتقاد از جنبش مدرن را می‌گذراند، در ایران، با تأخیری ۳۰ ساله، بیانیه جنبش مدرن اساس کار شهرسازی می‌شود.

این سمینار نشان می‌دهد که انگاره معماری و شهرسازی بولدورز که در سال‌های ۴۰ و ۵۰ در قالب طرح‌های جامع محقق می‌شود، در تمام دهه‌های پیشین وجود داشته است. آقای شور، کارشناس فنی خارجی شهرداری تهران، ضمن تمجید از اقدامات رضاشاه در شهرسازی، تخریب محله سنگلج را «سمبل و نمونه توسعه شهری» می‌داند.^{۵۵} مهندس اژدری، رئیس اداره فنی

۵۳. احمد حامی، «تاریخچه شهر تهران»، ص ۲۴۵.
۵۴. همان‌جا.
۵۵. شور، «مراحل سه گانه شهرسازی تهران».
۵۶. عباس اژدری، «پروژه شهرسازی یک بخش قدیمی عودلاجان»، ص ۷۳.

۵۷. سعدالدین رشیدیه، شهرسازی و طرح‌ریزی شهر در ایران، ص ۲. فصل‌های اول کتاب به اطلاعات آماری گوناگون تاریخی و اقتصادی و اجتماعی و جمعیتی درباره وضعیت شهرسازی ایران و تجزیه و تحلیل آن اختصاص یافته است. برای بررسی وضعیت شهرهای ایران پیش از تهیه طرح‌های جامع این بخش از کتاب منبعی مهم و قابل استناد است.

بانک رهنی، با نگاهی به طرح محله عودلاجان، مهمترین نقص «قانون اصلاح و توسعه معابر» را در این می‌داند که «احداث محله‌های جدید، مثلاً خراب کردن یک محله و ساختن یک محله جدید به جای آن، طبق این قانون امکان‌پذیر نیست».^{۵۶}

شهرسازی و طرح‌ریزی شهر، سعدالدین رشیدیه

کتاب شهرسازی و طرح‌ریزی شهر در ایران را سعدالدین رشیدیه، سرگرد ارتش و مهندس، به سفارش اتحادیه شهرداری‌های ایران نوشت. مدیر عامل اتحادیه آن را نخستین اثر جامع شهرسازی به زبان فارسی می‌داند.^{۵۷} در این کتاب، نویسنده مدعی می‌شود که روشی ابتکاری برای شهرسازی و طرح‌ریزی شهر در ایران آورده که حاصل تطبیق روش‌های مختلف طرح‌ریزی با مقتضیات مختلف کشور است. نمونه این بخش اصفهان است، اما برای «توسعه شهر تهران» هم پیشنهادهایی آمده، که به زعم نویسنده می‌توان مبنای تهیه طرح شهرسازی تهران قرار داد. این بخش نشان‌دهنده انگاره‌های مطرح درباره تهران در آن دوره است.

به نظر رشیدیه فقط با «طرح‌ریزی علمی» می‌توان نیازهای آینده را برآورده کرد. کلید اصلی روش صحیح شهرسازی در ایران انطباق عملیات شهرسازی با روش‌های علمی است. رشیدیه می‌نویسد: «روشی که برای شهرسازی دنیای عصر ما پذیرفته مبتنی است بر تجزیه و تحلیل منطقی امر بر مبنای علوم و فنونی که شهرسازی با آنها به نحوی از انحا ارتباط دارد و حل مسأله بر اساس قوانین و اصول علمی». به نظر رشیدیه شهرسازی آن روز جهان سعی دارد «از کادر علمی و دایره فنی خارج نشود و جنبه هنری شهرسازی را که سابقاً به عنوان اصل اساسی معرفی می‌گردید در خدمت اصل دیگری که فن و علم شهرسازی است قرار دهد».

آوردن تصویری از بازاری قدیمی از اینکه بازار در شهرهای ایران هنوز «به همان وضع قرون سابق» باقی مانده اظهار تأسف می‌کند. در مجموع اندیشه‌های رشدیه را می‌توان نشان از تفکری دانست که گرچه به مدرنیسم باور دارد، به همان میزان به بومی کردن مفاهیم جهانی می‌اندیشد.

نتیجه

انگاره‌های این دوره تاریخی را می‌توان در چند دسته گنجانند:

۱. شهر خیابان‌ها

طرح شهر تهران در سال ۱۳۰۹، که به علت حضور پررنگ خیابان به «نقشه خیابان‌ها» معروف می‌شود، الگوی اصلی شهرسازی کشور در این دوره است. در این الگوی غالب، شهرسازی منحصر به احداث خیابان‌های مستقیم و میدان‌ها و تعریض معابر است. ایجاد خیابان‌های درخت‌کاری شده و میدان‌های متقارن از دیگر مفاهیم پایه این الگوست. در دهه ۱۳۳۰ دفتر فنی وزارت کشور، زیر نظر مستشاران خارجی، الگوی نقشه خیابان‌ها را در همه شهرهای ایران اجرا می‌کند. البته در تهران، در پی رشد شتابان شهر، اندیشه شهرسازی بیشتر بر ایجاد محله‌ها و شهرک‌های نو متمرکز می‌شود. انگاره این طرح در قانون تعریض معابر و خیابان‌ها که مهمترین قانون شهرسازی کشور است، نمود قانونی می‌یابد.

۲. شهر شطرنجی-شهر حومه‌های سبز-شهر محله‌های نوبنیاد

این الگو اساس شکل‌گیری بافت شهری جدید تهران در سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۰ است. نخستین بار در طرح ۱۳۰۹ می‌آید و در دهه ۱۳۱۰ در شمال باغ‌شاه در اراضی فرمانفرمایان، اجرا می‌شود. در دهه‌های بعد در طرح چهارصد دستگاه و نارمک و نازی‌آباد تداوم می‌یابد. طرح نارمک و نازی‌آباد، که کار بانک ساختمان

اما آنچه درباره محلات قدیمی شهر در ذهن رشدیه است همان است که از زمان رضاشاه در اذهان نوگرایان و نوپردازان جاری بوده. به نظر رشدیه، شهرداری باید «محلات قدیمی شهر که به صورت چندین سال پیش باقی مانده و تناسبی با زندگی کنونی ندارد» را بخرد و «طبق طرح معین تقسیم و اراضی مسکونی» بفروشد و بقیه را «پارک ملی» کند.

رشدیه توسعه تهران را اجتناب‌ناپذیر می‌داند، اما در عین حال معتقد است که ساختمان مرکزی تهران اجازه توسعه نمی‌دهد. «خیابان‌های موجود در این منطقه به وسیله ساختمان‌های بسیار گران‌بها و سنگین محدود شده و توسعه خیابان‌های مذکور مستلزم تخریب و انهدام قسمتی از آنهاست». از دیدگاه او این امر «نه تنها از لحاظ مخارج برای شهر گران تمام خواهد شد بلکه از زیبایی شهر برای مدتی خواهد کاست».^{۵۸}

رشدیه توسعه تهران به سوی غرب را پیشنهاد می‌کند^{۵۹} و معتقد است کوی کارمندان را باید در غرب شهر ساخت. اتساع تهران از جنوب به علت عدم تناسب محیط با زندگی کارمندان و دوری راه نسبت به مرکز شهر ممکن نمی‌باشد، خیابان‌های جنوبی نیز به علت بن بست بودن کوچه‌های فرعی تحمل فشار زیاد و عبور و مرور را ندارد. از شمال نیز توسعه شهر را کوه‌های دربند و غیره محدود ساخته است. از شرق نیز راه عمومی تقریباً مسدود است.^{۶۰}

به نظر او در ساختمان این کوی‌ها باید اصول کلی ساختمان و ایجاد محلات مستقل با شاهراه‌های کمربندی رعایت شود. توسعه شهر به سمت غرب با ایجاد کوی کارمندان به صورت محلات مستقل با شاهراه‌های کمربندی و تهیه طرح‌های ویژه شهرسازی در اراضی عباس‌آباد و اختصاص زمین‌های جنوب شهر به کشاورزی و تبدیل گودهای جنوب شهر به دریاچه از دیگر انگاره‌های کتاب رشدیه است.

رشدیه در صفحات پایانی کتاب، با آوردن تصاویری از پل‌های مدرن در شهرهای غرب آنها را «زیبا» می‌خواند و با

۵۸. همان، ص ۲۷۰.

۵۹. پیشنهاد طرح جامع فرمانفرمایان

(۱۳۴۵) نیز همین است.

۶۰. همان، ص ۲۷۳.

در پرتو مدرنیته و مدرنیسم در بین نواندیشان و نوپردازان بومی جستجو کرد. مرور این مفاهیم و چگونگی تحقق آنها نگاهی است به معانی و فرآیندهای پیچیده و پُر رمز و راز مدرنیته که در گذر ایام، در تخیل و واقعیت و در جدال مدرنیزاسیون از بالا و پایین، از تهران شهری ساخته که امروز هست.

گاه‌شمار انگاره‌ها و طرح‌های شهری

- ۱۳۰۹ تصویب نقشه تهران
- احداث خیابان‌های چلیپایی
- احداث بلوارها و خیابان‌های عریض و درخت کاری شده منطقه بندی عملکردی
- بافت شطرنجی
- احداث خیابان‌های جدید بر مسیر خندق شهر
- تصویب قانون جدید بلدی (شهرداری)
- کاهش حقوق انجمن شهر
- قرارگیری شهرداری‌ها زیر نظر وزارت کشور (دولت)
- تصویب اعتبار ۱۲۵ هزار تومانی بلدیۀ تهران برای توسعه خیابان‌ها در مجلس شورای ملی (۲ مهر)
- ۱۳۱۱ آغاز تخریب باروها و دروازه‌های تهران
- ۱۳۱۲ تصویب قانون تعریض و توسعه معابر و خیابان‌ها
- ۱۳۱۶ تهیه نقشه جدید شهر تهران
- ۱۳۱۸ تصویب آیین‌نامه پیش‌آمدگی‌ها در گذرها و خیابان‌ها
- اعمال ضوابط خاص برای بدنه خیابان‌ها و ساختمان‌های مشرف بر آنها
- ۱۳۲۰ اشغال ایران و پایان سلطنت رضاشاه
- اصلاح قانون توسعه و تعریض معابر
- ۱۳۲۵ قانون قائم مقامی وزارت کشور در غیاب انجمن شهر

است، الگوی بخش خصوصی در توسعه مناطقی مانند تهران پارس قرار می‌گیرد و به بافت جدید تهران شکل می‌دهد. این الگو از آغاز با نام کوی کارمندان گره می‌خورد. بافت شطرنجی و خانه‌های حیاطدار مستقل و فضای سبز عمومی مفاهیم پایه این الگوست.

۳. شهر سازی علمی

در دهه ۱۳۳۰، متأثر از اندیشه‌های مطرح در جهان، روش‌های علمی و آماری اساس کار شهرسازی می‌شود. نخستین آثار این الگو از طریق فعالیت‌های سازمان اصل ۴ به دست مستشاران آمریکایی پدید می‌آید و سپس در سمینار بررسی مسایل اجتماعی شهر تهران (۱۳۴۱) و کتاب شهرسازی و طرح‌ریزی شهر (۱۳۴۳) بعد نظری می‌یابد. هرچند در پس این اندیشه نیز، همان میل درونی به نوآوری و نوآوری نهفته است.

بی‌شک آنچه در پس همه این انگاره‌ها پنهان است انگاره ایجاد شهری نو و مدرن است: شهری هم تراز شهرهای مدرن اروپا یا آمریکا. نخستین نهضت‌های مدرن در شهرسازی اروپا واکنش به پیامدهای منفی اجتماعی و اقتصادی و کالبدی انقلاب صنعتی است، ولی در تهران نخستین اقدامات نوپرداز، بدون توجه به زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی، در طلب ایجاد چهره‌ای نو از شهر است.

تجربه نوگرایی در ایران را، در همه زمینه‌ها از جمله شهرسازی، نمی‌توان به «تقلید از غرب» فروکاست. اگرچه سنت شهرسازی نوگرای ایران از جریان‌های مطرح در غرب اثر می‌پذیرد، طنین قرائت ایرانی نیز در آن به روشنی شنیده می‌شود.

ناصرالدین شاه قاجار سه بار به فرنگ می‌رود اما رضاشاه هیچ‌گاه به اروپا سفر نمی‌کند. از همین نکته بر می‌آید که هرگز نمی‌توان همه تحولات اقتصادی و اجتماعی را به اراده یک فرد یا دولت نسبت داد. بلکه باید شکل‌گیری مفاهیم شهرسازی را

قرارداد نقشه‌برداری شهر تهران برای اجرای لوله کشی بین
شهرداری تهران و شرکت انگلیسی الکساندر گیپ

۱۳۲۷ تصویب لایحه برنامه هفت ساله اول در مجلس شورای
ملی
ایجاد قطب‌های صنعتی
احداث خانه‌های ارزان قیمت

۱۳۲۸ لایحه تشکیل شهرداری و انجمن شهر
افزایش وسعت قانونی شهر به ۳۶ کیلومتر مربع (دولت
محمد ساعد)

۱۳۳۲ طرح ایجاد دو شهرک بزرگ در اراضی نازی‌آباد و
نارمک (دولت دکتر مصدق)
تأسیس بانک ساختمان با سرمایه حاصل از فروش اراضی
نارمک و نازی‌آباد

۱۳۳۴ برنامه هفت ساله دوم (۱۳۳۴-۱۳۴۱)

۱۳۳۵ قانون ایجاد جاده سوم بین تهران و شمیران

۱۳۳۶ تشکیل دفتر طرح‌های هادی در وزارت کشور با حضور
مستشاران خارجی (سپاه صلح)

۱۳۳۹ قانون تملک اراضی برای اجرای برنامه‌های شهرسازی
و خانه‌سازی

۱۳۴۱ «سمینار بررسی مسایل اجتماعی شهر تهران» در
دانشگاه تهران

تأکید بر شهرسازی علمی

معرفی منشور آتن در ایران

فکر ایجاد بزرگراه‌های درون شهری

فکر تخریب محلات قدیمی شهر

برنامه سوم عمرانی

قرارداد تهیه طرح جامع بین سازمان برنامه و بودجه و چند
مشاور

۱۳۴۲ اصلاح قانون توسعه معابر و گودهای جنوب تهران
آغاز به کار رشته شهرسازی در دانشکده هنرهای زیبای
دانشگاه تهران

۱۳۴۳ تأسیس وزارت آبادانی و مسکن

انتشار کتاب شهرسازی و طرح‌ریزی شهر سعدالدین رشديه
خرید و تخریب محلات قدیمی و فروش اراضی مسکونی و
احداث پارک ملی به دست شهرداری

توسعه شهر به سمت غرب با ایجاد کوی کارمندان به صورت
محلات مستقل با شاهراه‌های کمربندی

تهیه طرح‌های ویژه شهرسازی در اراضی عباس‌آباد

اختصاص زمین‌های جنوب شهر به کشاورزی

تبدیل گودهای جنوب شهر به دریاچه

جلوگیری از تبدیل شدن تهران به شهری صنعتی

اختصاص دو برابر زمین زیر ساختمان به باغچه خصوصی در
شمال شهر

۱۳۴۵ تهیه طرح جامع تهران

کتاب‌نامه

اژدری، عباس. «پروژه شهرسازی یک بخش قدیمی عودلاجان». در سمینار
بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.

_____. «وسایل تنظیم امور شهری». در سمینار بررسی مسائل اجتماعی
شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.

اعتصام، ایرج. «بررسی تطبیقی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا». در مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ
بم، ج ۳، ۸۹-۱۱۰. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.

بانک رهنی. مختصری از تاریخچه خدمات بیست ساله بانک رهنی ایران. تهران: بانک رهنی، ۱۳۳۸.

- کیانی، مصطفی. معماری دوره پهلوی اول. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۳.
- گیدیون، زیگفرد. فضا، زمان، معماری. ترجمه منوچهر مزینی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- لاوری، کاظم. پایتخت را چگونه اداره کنیم یا نقشه اصلاحات پنجساله. تهران: آزادی شرق، ۱۳۲۵.
- مجله آرشیوتکت. «ساختمان خانه‌های ارزان در ایران». در آرشیوتکت، ش ۴ (تیر ۱۳۲۶)، ۱۲۶-۱۲۸.
- مروجی، دنیا، و ناصر مشهدی‌زاده. «گذری بر تاریخ شهرسازی؛ از نوسازی و بهسازی شهرها تا ایجاد شهرهای جدید». در اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۳. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- معتمدی، محسن. جغرافیای تاریخی تهران. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.
- ملکی، حسین. تهران در گذرگاه تاریخ. تهران: نشر اشاره، ۱۳۷۰.
- موتمنی. «انواع مسکن و چگونگی اشغال و توزیع آنها». در سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- موسسه توسعه بین‌المللی هاروارد. راه‌حل گروه هاروارد برای طراحی شهر تهران. برگردان فرشاد نوریان. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۸۱.
- موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران. سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- مؤیدعهد، پرویز. «تنظیم و تنسيق امور شهر موافقتنامه آتن». در سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- نراقی، احسان. «مطالعات و تحقیقات اجتماعی». در سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- هوشور، یزدان. «روند شکل‌گیری امور شهرسازی در شهرداری‌ها». در دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۱، ۱۵۳-۱۵۸. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸.
- BahramBeygui, H. Tehran: Un Urban Analysis. Tehran: Shahb, 1977.
- Hall, Peter. Cities of Tomorrow. Oxford: Blackwell, 1996.
- _____. تاریخچه خدمات سی ساله بانک رهنی ایران. تهران: بانک رهنی، ۱۳۴۸.
- پاکدامن، بهروز. «نگاهی کوتاه به شیوه‌ها و گرایش‌های معماری در تهران». در کتاب تهران، ج ۵. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۶.
- تابش، احمد. اندیشه توسعه و برنامه‌ریزی در ایران. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳.
- تکمیل همایون، ناصر. تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۹.
- جوادى، محمدهادی. «تجربه‌های دولت در خانه‌های ارزان». در اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- حامی، احمد. «تاریخچه شهر تهران». در سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- حبیبی، سید محسن. از شار تا شهر. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- _____. شرح جریان‌های فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۵.
- رشدیه، سعدالدین. شهرسازی و طرح ریزی شهر در ایران. تهران: اتحادیه شهرداری‌های ایران، ۱۳۴۳.
- سازمان برنامه و بودجه. برنامه عمران اول کشور ایران. تهران: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۳۲.
- سعیدینا، احمد. «ساختار تهران». در شهرهای ایران، به کوشش یوسف کیانی، ج ۴، ۳۱۹-۳۴۷. تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۰.
- شور. «مراحل سه گانه شهرسازی تهران». در سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۳.
- صفامنش، کامران، و بهروز منادی‌زاده. «تحولات معماری و شهرسازی در فاصله سال‌های ۱۳۲۰-۱۲۹۹». در دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۲، ۲۷۳-۲۴۷. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸.
- عاقلی، باقر. روزشمار تاریخ ایران. تهران: نشر گفتار، ۱۳۷۴.
- فرمانفرمایان، عبدالعزیز و موسسه ویکتور گروئن. طرح جامع تهران. ۱۳۴۵.
- کریمیان، حسین. تهران: گذشته و حال. تهران: دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۵.
- کاتوزیان، همایون. اقتصاد سیاسی ایران. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۴.